

L'arqueologia romana de Borriana

FERRAN ARASA I GIL
Universitat de València

El recent estudi sobre l'arqueologia romana de les comarques septentrionals del litoral valencià ha permès traçar les grans línies de l'evolució del poblament des del període ibero-romà fins a l'antiguitat tardana (Arasa, 1995). Exposaré ací un resum de les conclusions referides al terme municipal de Borriana, ja esboçades en un anterior treball (Arasa, 1987). Aquest estudi té un deute amb el director del Museu Arqueològic de Borriana, Norbert Mesado, que ha posat a la meua disposició tots els materials d'època romana. El període estudiat abasta els dos primers segles de presència romana, l'anomenat període ibero-romà (segles II-I aC), i tot el període imperial (segles I-IV dC). Aquesta dilatada seqüència històrica permet abordar temes de gran interès, com el procés de canvi cultural que caracteritza el període ibero-romà i la implantació d'un nou model de poblament a l'inici del període imperial.

El treball està dividit en dues parts. En la primera s'estudia el poblament ibero-romà i en la segona el del període imperial, amb referència a les fonts literàries i epigràfiques; ambdues parts van seguides dels corresponents inventaris dels jaciments estudiats. En aquests figura en primer lloc la bibliografia abreviada i, a continuació, una breu descripció, el resum de les investigacions i una valoració dels materials estudiats, amb les conclusions cronològiques que se'n deriven. Completa el treball la relació de la bibliografia fonamental.

D'aquest territori, les fonts literàries no aporten més informació que la física, i aquesta és encara escadussera: Plini (*Nat. Hist.* III, 20-21) esmenta el riu *Udiva* al nord de *Saguntum*, la identificació del qual amb el Millars sembla raonable. En època ibèrica, els Edetans ocupaven la Plana Baixa fins a aquest riu, al nord del qual s'estenia el territori dels Ilercaons. Per al període imperial, les tres inscripcions conegudes són de caràcter funerari i el valor de la informació que aporten és molt limitat. Per intentar aprofundir en l'estudi d'aquesta època, doncs, només tenim les fonts arqueològiques, que ens proporcionen informació sobre els períodes aproximats d'ocupació i la cultura material d'aquests grups humans.

I. La romanització: segles II-I aC

Pel que fa al període ibero-romà, l'estudi de materials romans -fonamentalment ceràmiques d'importació i monedes- permet determinar quins són els assentaments ibèrics que continuen ocupats després de la conquesta romana, en època tardo-republicana. D'aquesta manera es pot estudiar el procés de canvi cultural que caracteritza aquest període i que coneixem amb el nom de romanització. Dels cinc jaciments ibèrics coneguts en el terme municipal de Borriana, quatre han proporcionat materials d'importació que poden datar-se en els segles II-I aC i poden incloure's amb seguretat en el període Ibèric Final (Fig. 1). Només del Tirao no tenim materials ceràmics que permeten confirmar la seua

continuitat en aquesta època. Aquest conjunt de jaciments ibèrics en pla és el més ampli de tota la comarca. El cas de l'Alter de Vinarragell és paradigmàtic de com aquest tipus d'assentaments, que apareix almenys en el Bronze Final, continua en el Ferro Antic i al llarg de tot el període ibèric fins a la romanització.

En general, l'escassetesa de materials ceràmics no permet fer grans precisions sobre l'abast de l'ocupació tardo-ibèrica, que es refereixen fonamentalment a la cronologia i funció dels assentaments. En el segle II aC cal destacar la presència d'un fondejador al sud de la desembocadura del riu Millars, el Calamó, ja utilitzat entre els segles VII-VI pels fenicis, que pot relacionar-se amb el jaciment contemporani de l'Alter de Vinarragell, situat a 3,4 km cap al NO. Les restes conegudes confirmen l'activitat comercial al llarg del segle II aC. Cap a l'oest, l'Alter de Vinarragell presenta indicis primerencs de romanització, ceràmiques que poden datar-se en el principi del segle II aC i que proven l'ocupació del lloc al llarg d'aquest. Les restes trobades a la partida de Carabona són molt pobres i no permeten més que una datació aproximada en els segles II-I aC.

En el segle I aC, l'Alter de Vinarragell continua ocupat almenys en el primer quart. L'escassetesa dels materials no permet major precisió. El fet més destacable, però, és l'aparició d'un gran assentament situat a la vora de la mar, la Torre d'Onda, a 6,4 km cap al SO del Calamó, un dels més extensos de les comarques septentrionals del País Valencià. De característiques plenament ibèriques, pot datar-se, a partir de les ceràmiques d'importació i segons el que han proporcionat fins ara les excavacions, entre el 70/60 i el 40/30 aC. És un dels assentaments ibèrics més tardans coneguts en el territori estudiat i un dels més extensos entre els situats a la vora de la mar. Però la informació que ens han proporcionat les excavacions és molt limitada. No sembla un campament militar ni una fundació urbana romana, però desconeixem la forma i les raons per les quals va aparèixer. Resulta estrany el seu auge en aquesta època, immediatament anterior als importants canvis que tindran lloc amb l'adveniment de l'Imperi. Les seues funcions comercials i les activitats pesqueres i agrícoles pareixen segures. Possiblement, en aquest segle l'activitat comercial es va veure desplaçada des del Calamó a aquest assentament, des d'on es distribuïren les importacions itàliques per una àmplia zona.

L'abandonament de la Torre d'Onda de forma i per raons desconegudes, possiblement en el període proto-augusteu, marca el final d'una època de transició del món ibèric al romà. Amb la seua desaparició -possiblement una de les més tardanes dels assentaments ibèrics de la zona- podem situar una inflexió en l'evolució històrica, el moment en què l'acumulació de canvis en els trets culturals de la població ibèrica permet situar el final del període ibero-romà.

1) El Calamó

(Arasa, 1987: 44-45; Ramos, Wagner, Fernández, 1990: 32, 39-40, 45, fig. 6, C, F).

Està situat a la vora de la mar, al sud de la desembocadura del riu Millars. L'acció erosiva de la mar l'ha destruït en part. El lloc és conegut tant per les troballes submarines com per les realitzades en terra, majoritàriament pertanyents a l'època imperial. En terra s'han trobat algunes fosses crematòries i un penjoll de bronze possiblement ibèrics. D'època romana es coneixen troballes submarines d'àmfores greco-itàliques, un coll del tipus Dr. 1A i un exemplar sencer del tipus Lamb. 2. Del jaciment terrestre procedeixen

2 fragments de campaniana A. Es tracta d'un fondejador actiu almenys en el segle II aC, possiblement en relació directa amb l'Alter de Vinarragell.

2) L'Alter de Vinarragell

(Mesado, 1974; Mesado i Arteaga, 1979; Ripollés, 1980: 105; Ribera, 1982: 31-37; Ripollés, 1982: 171; Fletcher, 1983: 106; Mesado, 1987: 29-35, 38-39; Arasa, 1987: 43-44).

Situat a poca distància de la marge dreta del Riu Millars, Mesado hi ha fet diverses campanyes d'excavacions des del 1967. L'ocupació continuada des del Bronze Final fins a l'època moderna ha configurat un petit alter, on els nivells dels períodes Ibèric Final i romà han estat arrasats, de manera que no proporcionen una estratigrafia fiable. Alguns fragments de ceràmiques itàliques trobats en superfície i en els nivells A-C de les campanyes d'excavació de 1967, 1968 i 1969, permeten delimitar cronològicament la fase ibèrica final del jaciment (Vinarragell V). D'altra banda, possiblement a la partida de Seca, en les rodalies del jaciment, es va trobar un as d'*Ildukoite*.

Els materials estudiats són 20 fragments ceràmics: 10 de ceràmica de vernís negre, 3 de parets fines i 7 d'àmfora. Quant a la ceràmica de vernís negre, hi ha 8 fragments de campaniana A i 2 de campaniana B. Entre els de campaniana A poden identificar-se 4 formes: 2 exemplars del plat Lamb. 36, 2 de la copa Morel 68, 1 de la patereta Lamb. 24/25 i un altre del bol Lamb. 31; aquest darrer està decorat amb 2 filets i flors pintats i una garlanda incisa, motiu que pertany a la producció antiga i pot datar-se en la primeria del segle II aC, mentre que una base de forma indeterminada està decorada amb 2 acanalats. La campaniana B està representada per 2 fragments, dels quals un pertany a la forma Lamb. 5 i està decorat amb acanalats concèntrics i rodets, mentre que l'altre és una base decorada també amb 4 acanalats i rodets. De ceràmica de parets fines hi ha 2 gobelets de la forma Mayet II. Finalment, hi ha 7 fragments d'àmfora, entre els quals poden identificar-se 2 vores del tipus Dr. 1A. Aquests materials poden datar-se al llarg del segle II i fins al primer quart de l'I aC.

3) La Torre d'Onda

(Viciano, 1564: 49; Escolano, 1611: 588; Sarthou, s/a: 775; Peris, 1915: 2-3; Peris, 1931: 8-10; Roca y Alcaide, 1932: 32, 42-43; Rull, 1943 [1967]: 38; Fletcher i Alcácer, 1956: 148, 152, 154, 160; Utrilla, 1964: 10-11; Utrilla, 1965: 13-15; Fletcher, 1972: 107; Mesado, 1973: 267; Oliver, 1978: 272; Ripollés, 1980: 105; Ripollés, 1982: 161; Ribera, 1982: 37; Arasa, 1987: 45-49; Untermann, 1990: 375, F81; Mesado, Gil, Rufino, 1991: 63).

L'antic cabeçol de la Torre d'Onda està situat a la vora de la mar, al sud del port de Borriana. S'assenta sobre una plataforma de crosta calcària (pinyó) que queda un poc elevada sobre les terres contigües d'antiga marjal, a la part interior de la restinga litoral. Actualment està delimitat a l'est pel camí de la Serratella, al nord per la senda de la Torre d'Onda i a l'oest i bona part del sud per una séquia de drenatge anomenada el Rajolí. La superfície per on s'estenen les restes té una forma lleugerament trapezoïdal, amb un eix major de 200 m al costat sud i un eix menor de 170 m al costat est, amb una superfície aproximada de 3 ha. El jaciment ha sofert una important destrucció a causa de les transformacions agrícoles i urbanístiques. El director del Museu de Borriana, Norbert Mesado, hi ha realitzat diverses campanyes d'excavacions.

El jaciment es coneix des del segle XVI per una referència de Viciano (1564): «[...] hay junto a la mar un alto que nombramos, el Cabeçol, por otro nombre, el Cargador de Onda, [...] y en este Cabeçol aun ay vestigios de edificios que en otro tiempo fueron para el efecto de cargador». Segons aquesta referència i la posterior d'Escolano (1611), el lloc degué ser utilitzat com a desembarcador per la població d'Onda. Al principi del present segle, Sarthou (s/a) esmenta «unas lámparas romanas, ánforas y doliums que se encontraron en la playa, y sitio que fué el antiguo cargador de Onda». Pocs anys després, Peris (1915) cita la troballa de grans quantitats de ceràmica: àmfores, de les quals en reproduïx una del tipus Dr. 1, copes caliciformes, pàteres, llànties, pitxers de boca trilobulada i decoració pintada amb ones i filets i «fragmentos negros con incisiones circulares, continuas y punteadas, ornamentación polícroma y estampados hendidos que afectan figuras simbólicas, conteniendo algunas signos alfabéticos ininteligibles de factura íbera o fenicia, y barros, en fin, con charolado negro». A mitjan del seixanta, Utrilla (1964, 1965) va elaborar una síntesi de les notícies arqueològiques sobre el lloc, amb interessants testimonis directes de gent coneixedora del terreny i de les transformacions que hi havia sofert. En part, els grafitis ibèrics sobre ceràmica han estat publicats per Fletcher (1972) i les troballes monetàries per Ripollés (1980, 1982). Al seu torn, les troballes amfòriques submarines han estat estudiades per Ramos, Wagner i Fernández Izquierdo (1991).

Les notícies dels vells marjalers, arreglades per Utrilla, són de gran utilitat per a fer una reconstrucció aproximada del jaciment. El poblat estava organitzat entorn de diversos carrers, amb cases de reduïdes dimensions i, almenys per la part que mira a la mar, estava protegit per una muralla. Quan al principi de segle es va començar a substituir la vinya per tarongers, tots els horts es van cavar uns 60 cm. En aquesta capa de terra era freqüent trobar «cànters acabats en punta, plats de color terra amb dibuixos que semblaven flors». Les parets que apareixien formaven habitacions de mides semblants a les velles alqueries, «uns quatre per cinc metres». Formaven «com si fos un poblat. Fileres de cases amb parets de calç i còdols lluïdes per dins. Donava la impressió que foren depòsits o magatzems. Als racons i junt a les parets s'alineaven els cossis». L'extensió del poblat era gran, «dos o tres fileres de cases paral·leles a la mar». Junt a la ceràmica era corrent trobar monedes, en la seua majoria de bronze i de diferents seques ibèriques.

Entre els anys 1977 i 1991 N. Mesado i V. Verdegal hi han fet set campanyes d'excavacions, amb una superfície total de 332 m². D'aquestes, només ha estat publicat un breu resum de la tercera (Arasa, 1987). Tots els sondeigs oberts fins al moment es localitzen en la part septentrional del jaciment. Les estructures descobertes fins ara no permeten completar la planta de cap habitatge. En les dues primeres campanyes no es van trobar estructures. En la tercera es va descobrir el que sembla ser un mur de tanca del poblat pel costat est, assentat sobre la capa de grava de l'antiga restinga. El tram descobert, amb una alçària màxima de 160 cm, té una grossària de 95-120 cm en la base i de 50-60 cm en la part superior, presenta un parament de pedra travada amb argamassa de calç i arena, amb grans pedres en la seua meitat inferior, i devia continuar en la seua part superior amb un parament de tovots o tàpia. En la quarta campanya es va descobrir part d'un habitatge amb parets de les mateixes característiques i orientat NO-SE que devia obrir-se a un carrer de traçat NE-SO. En la setena campanya es va descobrir part d'un gran edifici amb murs de més de 5 m de llargària i 75 cm de grossària que devia estar obert a un

carrer amb la mateixa orientació i una amplària de 3,20 m.

L'estratigrafia obtinguda en tots els sondeigs oberts fins ara és molt homogènia, amb un sol nivell d'ocupació de 25-30 cm de potència format per argila clara, possiblement producte de la descomposició dels murs de tovots, molt ric en materials arqueològics. Entre els materials trobats, els ceràmics són els més nombrosos; s'hi poden distingir tres grans grups: 1) ceràmica de cuina, amb pastes grolleres; 2) ceràmica ibèrica a torn, amb perfils típics; en la decoració pintada poden distingir-se temes marins amb peixos, genets, motius vegetals i geomètrics; 3) ceràmica d'importació, amb tres grups: els recipients de transport (àmfores), la ceràmica comuna (morters) i la vaixel·la de taula (campaniana i parets fines). Pel que fa als elements metàl·lics, hi ha reblons de ferro, grapes de plom, claus de bronze i abundant plom informe, a més de polseres i torques de bronze de tipologia ibèrica.

El monetari és prou variat i abundant, amb 19 peces de procedència segura. Destaquen les encunyacions de la vall de l'Ebre que, amb 9 exemplars, en suposen quasi la meitat; segueixen les de les seques valencianes, amb 5 exemplars, i les romano-republicanes amb 2. La cronologia correspon en general al segle II, particularment a la seua segona meitat; només algun exemplar, com el semis d'*Ebusus*, s'inclou en un període d'encunyació més ampli que s'endinsa en el segle I. El desfase cronològic que hi ha entre la datació que proporciona la ceràmica d'importació, del segle I, i el conjunt monetari, majoritàriament del segle II, només pot explicar-se per la perduració del numari.

En conjunt, he estudiat 125 peces i fragments: 115 de ceràmica de vernís negre, 8 d'àmfores, 1 de parets fines, 1 llàntia i 1 morter. La ceràmica de vernís negre està constituïda de manera quasi absoluta per campaniana tardana de *Cales*; només hi ha 1 de campaniana A i 1 d'aretina de vernís negre. El conjunt ceràmic de campaniana B presenta una gran homogeneïtat en llurs característiques. Dels 113 fragments i peces, n'han pogut ser classificats 70. El repertori de formes inclou quasi totes les pròpies d'aquesta producció: Lamb. 1, 2, 3, 4, 5, 8 i 10. Les formes predominants són la pàtera Lamb. 5, amb 31 exemplars, i la copa Lamb. 1a, amb 18; a molta distància segueixen la resta de formes. Els motius decoratius són molt simples: cercles acanalats concèntrics sobre el fons interior acompanyats ocasionalment de franges de rodet. Un total de 8 exemplars presenten grafitis incisos en el fons exterior o a l'exterior de la part baixa de la paret, alguns en alfabet ibèric (*n.*; *s.e.*; *ke.*) i altres possiblement signes geomètrics (X, T).

Pel que fa a les altres produccions ceràmiques, la gran pàtera d'aretina de vernís negre de la forma Lamb. 7 presenta una decoració formada per 3 sèries de 2 acanalats concèntrics i 8 estampilles geomètriques del tipus de les «dues C contraposades». Només hi ha un exemplar de parets fines de la forma Mayet II i una llàntia del tipus Ricci E de ceràmica comuna. Quant a les àmfores, hi ha 8 exemplars, dels quals 7 són del tipus Dr. 1A i 1 del tipus Tarraconense 1. Cal afegir, per últim, un exemplar de morter itàlic.

En línies generals, la cronologia d'aquests materials pot situar-se en els decennis centrals del segle I. La *facies* ceràmica present és diferent a la que trobem en els jaciments del primer quart del segle I. Pot fixar-se, doncs, un *terminus post quem* en el període de la guerra de Sertori, cap al 80/70 aC. El fet que la campaniana B siga pràcticament l'única ceràmica de vernís negre present permet fixar una datació avançada, ben entrat el segle I aC, quan la producció tardana de *Cales* passa a ser la ceràmica importada majoritària. El moment final de l'ocupació ve donat per la pàtera Lamb. 7 de ceràmica aretina de vernís

negre decorada amb estampilles en forma de «dues C contraposades» i l'àmfora Tarraconense 1, l'inici de la producció de les quals se situa cap a mitjan segle I aC. L'absència de ceràmica TSI permet establir un *terminus ante quem* en 30/20. En conclusió, l'ocupació de la Torre d'Onda creiem que pot situar-se entre 70/60 i 40/30.

4) Carabona

(Esteve, 1956).

Esteve esmenta la troballa cap a l'any 1927, en el curs d'uns treballs agrícoles, d'un lot de vasos ibèrics, uns petits de color gris i altres més grans amb decoració pintada amb temes florals i zoomorfs. Posteriorment, en prospeccions de superfície s'han trobat alguns fragments de ceràmica ibèrica. Entre els materials revisats hi ha fragment d'ansa d'àmfora itàlica de tipus indeterminat. D'altra banda, segons notícia de Mesado, en aquesta partida es va trobar una moneda ibèrica. Sembla tractar-se, doncs, d'un assentament ibèric ocupat en els segles II-I aC.

II. El període Imperial: segles I-IV dC

La comarca de la Plana Baixa devia pertànyer al territori de la ciutat de *Saguntum*. La via Augusta passava possiblement per l'oest del terme municipal de Borriana, per terres de Vila-real, però sense que puga fixar-se amb seguretat un traçat concret (Arasa, Rosselló, 1995). Per tant, no es pot reduir a la població de Borriana cap de les dues *mansiones* esmentades pels itineraris romans en aquesta zona (*Sebelaci* i *Noulas*), que possiblement estarien situades cap al nord més enllà del riu Millars. En conjunt, es coneixen 12 jaciments i troballes d'època romana (Fig. 2). L'únic excavat -i només parcialment- és la vil·la de Sant Gregori (Verdegal, Mesado, Arasa, 1990). En general, es tracta de jaciments de característiques i funcions diferents. Pràcticament totes les restes conegudes poden datar-se a l'Alt Imperi, en els segles I-II dC. Només la inscripció del Camí de Serra pot datar-se fins al segle III i els enterraments del Camí de les Monges podrien ser tardo-romans. Hi destaca, doncs, l'absència de restes del Baix Imperi.

De manera generalitzada, a partir del regnat d'August esdevé l'extensió d'un nou model d'ocupació del territori basat en patrons itàlics, l'anomenat «sistema de *uillae*» que comporta l'establiment dels llocs d'habitació en les mateixes terres de cultiu. Amb l'abandonament generalitzat dels assentaments ibèrics i l'adopció de models residencials itàlics pot considerar-se obert un nou període històric. En els casos d'assentaments ibero-romans situats en el pla, com els estudiats en l'apartat anterior, es dona una continuïtat en l'emplaçament, sense que siga possible determinar l'existència d'un hiatus cronològic.

Entre els assentaments estudiats hi ha diferències que palesen l'existència d'un sistema jerarquitzat de poblament. Per intentar una aproximació al seu estudi només comptem amb la documentació arqueològica i epigràfica. A més, no resulta fàcil la classificació dels jaciments quan la major part només han estat prospectats i els materials estudiats són de superfície i molt escassos. La categoria que encapçala l'escala jeràrquica està ocupada per les que convencionalment anomenem *uillae*. Aquests són els assentaments de major extensió, amb restes constructives importants i una sèrie del que podem anomenar «indicadors sumptuaris»: mosaics, monuments honorífics i funeraris, epígrafs, plaques de marbre per a revestiment, etc. Aquests trets diferenciadors són més bé escassos, donat

el limitat desenvolupament de la investigació: restes arquitectòniques d'entitat a Sant Gregori, l'únic jaciment excavat, on també hi ha mosaics i plaques de marbre; notícia d'un mosaic al Palau i un possible monument de funció desconeguda a la Torre d'Onda. La troballa de sengles inscripcions al Camí de Serra i Cap de Terme no és per si mateix un tret distintiu de la categoria de l'assentament. La tercera inscripció, dedicada a *Redempta*, de 30 anys, havia estat reutilitzada en una casa de la població i per tant desconeixem el seu origen (Corell, 1991). Amb seguretat, aquest quadre podrà ampliar-se a mesura que avanci la investigació.

En general, la proximitat entre els assentaments no permet parlar de l'existència de latifundis. Poden existir relacions entre assentaments pròxims de diferent categoria, però això resulta difícil de determinar. Entre aquests destaca un grup de tres localitzats a la vora de la mar: el Calamó, Sant Gregori i la Torre d'Onda. La distància entre els dos primers és de 2,7 km i entre el segon i el tercer de 3,7 km. La posició *a mare* és important de cara al comerç i la pesca, però també és idònia com a lloc de repòs i d'estança temporal. D'aquests, només el Calamó sembla tenir funció de desembarcador, segons es pot deduir de les troballes submarines d'àmfores (Ramos, Wagner, Fernández Izquierdo, 1991). Els materials recuperats pertanyen a diversos tipus, entre els quals hi ha alguns tardans. Aquests materials permeten determinar un ampli període d'utilització del lloc com a fondejador que s'estén entre els segles I i IV/V dC, que de moment no troba la seua correspondència en els jaciments terrestres.

Les troballes i notícies d'enterraments han estat en general molt escasses. Es tracta de les tres inscripcions esmentades, de funció funerària, i de la troballa dels enterraments del Camí de les Monges. El ritus utilitzat en aquest cas és la inhumació i la seua datació aproximada podria situar-se en el Baix Imperi.

Pel que fa a les parcel·lacions agràries, els indicis de centuriacions assenyalats per Bazzana (1978) poden tenir un origen medieval (Ariño, Gurt, Martín-Bueno, 1994). L'existència de sistemes de regadiu d'època romana a la Plana ha estat plantejada repetidament per diferents autors. Aquest suposat origen romà de les séquies existents a la banda dreta del Millars ha estat qüestionat recentment per Felip (1987), per a qui en realitat es tracta de les séquies construïdes després de la conquesta cristiana en el segle XIII. No hi ha, doncs, seguretat sobre l'existència d'un complex sistema de regadiu a la Plana en època romana que aprofités l'aigua del Millars.

1) L'Alter de Vinarragell

(Mesado, 1974; Ripollés, 1980: 105; Ripollés, 1982: 171; Arasa, 1987: 54).

Com hem vist anteriorment, l'ocupació continuada del lloc ha arrasat els nivells més recents. Els materials romans són escassos i es troben superficialment. S'han trobat 4 fragments de sigil·lata Itàlica, alguns fragments de teules i àmfores, 2 bases de columna i un altre element arquitectònic motllurat de pedra calcària. De la campanya de 1967 són 2 fragments de sigil·lata sudgàl·lica, un d'ells possiblement de la forma Drag. 27 i l'altre amb un segell il·legible, 1 pivot d'àmfora, 1 de *dolium* i 1 de teula. De la campanya de 1968 són 5 fragments de sigil·lata itàlica, entre els quals hi ha 2 de la forma Goud. 39; 1 de sigil·lata sudgàl·lica, possiblement de la forma Drag. 37 decorada; 1 pivot d'àmfora i diversos fragments de teula. Aquests materials proven l'ocupació del lloc almenys en el

segle I dC. Els elements arquitectònics poden estar reaprofitats i procedir d'un altre jaciment. Pel que fa a les ceràmiques, la seua escassa importància quantitativa i la concentració cronològica en el segle I dC sembla pròpia d'un assentament de poca importància i no d'una vil·la.

2) La Pedregala

En uns horts situats a la vora del Camí de Santa Pau es troben escassos fragments de ceràmica romana, entre els quals hi ha alguns d'àmfora. No s'ha trobat sigil·lata ni teules. L'escassa entitat del jaciment permet relacionar-lo amb algun altre pròxim, possiblement l'Alter de Vinarragell, situat a 0,3 km cap al N.

3) El Camí de Serra

(Diago, 1613: 125; CIL II 4029; Bru, 1963: 215; Arasa, 1987: 55).

A la vora del Camí de Serra, en el cantó d'una torre, Diago (1613) va veure una inscripció funerària. Era una estela, tallada quan va ser extreta de la construcció on es conservava, amb un epitafi dedicat per *Lupinus* a la seua mare *Sicilia* i la seua germana *Onesime*, que pot datar-se en el segle III dC. Pel fet que la nominació de les dues difuntes i del dedicant es faça només amb els cognoms, deu tractar-se de serfs. En aquesta zona les restes ceràmiques són escasses, però amb la presència de l'epígraf es confirma l'existència d'un assentament d'importància i cronologia indeterminats.

4) El Calamó

(Arasa, 1987: 51-52; Ramos, Wagner, Fernández, 1990: 32, 39-40, 45, fig. 6, C, F).

L'acció de la mar ha posat al descobert diversos materials, fonamentalment ceràmics, entre els quals hi ha fragments de ceràmica sigil·lata itàlica, sudgàlica i hispànica, parets fines, comuna, *dolium* i un sesterci d'Adrià. Hi destaca una copa de sigil·lata itàlica amb segell del terriser *Optatus* que pot datar-se cap al 10-20 dC. La cronologia d'aquestes restes, que pot situar-se almenys entre els segles I-II dC, és paral·lela a la que proporciona el material arqueològic submarí conegut enfront del jaciment (Ramos, Wagner, Fernández, 1990), entre el qual trobem àmfores vinàries del tipus Dressel 2-4, una d'elles de procedència itàlica i la resta tarraconense, un exemplar del sud de França del tipus Gal·la 4, àmfores oleàries Dressel 20 de procedència bètica i àmfores també bètiques del tipus Dressel 7-11 per al transport de conserves de peix i altres de tipus tardans, entre els quals s'esmenta el Peacock 47-Ostia VI. La seua presència és bona prova del paper que aquest lloc tingué com a desembarcador al llarg de tot el període imperial.

5) El Palau

(Utrilla, 1964: 13, fig. 3; Mesado, 1969: 177, 182, fig. 5; Arasa, 1987: 54; Mesado, Gil, Rufino, 1991: 65; Algilaga, Melchor, 1994; Melchor, 1996).

Esteve assenyala la troballa d'un mosaic en un terrer d'aquesta partida que fou destruït. Utrilla (1964) esmenta l'aparició de sigil·lata. Mesado (1969) assenyala la troballa de tres fragments de sigil·lata hispànica, dels quals un pertany a una vora de la forma 37 i un altre és de base amb part d'un segell il·legible. Les troballes de ceràmica romana s'estenen a la veïna partida del Tirao. Recents prospeccions en la zona realitzades per Algilaga i

Melchor (1994) han permés comprovar la importància de les troballes ceràmiques, que confirmen l'existència d'un assentament.

6) Borriana

(Guichard, 1987: 84; Arasa, 1987: 54).

En un sondeig fet l'any 1981 en un solar contigu a l'ajuntament, donat a conèixer per Guichard (1987), on es va documentar el nivell fundacional de la ciutat datat en el segle IX, es van trobar fragments de vora de *dolia* i teules reaprofitats com a elements constructius en una paret. L'autor assenyala que deu tractar-se materials portats d'algun lloc pròxim, donat que no s'ha trobat cap nivell romà en la ciutat. Tanmateix, la seua presència en el segon dels sondeigs que s'hi han obert creiem que és molt significativa, puix es tracta de materials que per llurs característiques difícilment serien transportats de lluny per al seu reaprofitament. El jaciment a què corresponen deu estar situat prop i tal vegada en el subsòl del mateix assentament islàmic. No és probable que estiguen portats d'algun jaciment pròxim com el Tirao, situat a 1,6 km cap al N, distància que permet pensar més bé en assentaments diferents. Per la situació del lloc que aquesta ocupa, en el mateix Caminàs i a la vora del riu Sec, creiem possible l'existència d'un primer assentament d'època romana.

7) Sant Gregori

(Ripollés, 1980: 105; Arasa, 1987: 53; Verdegall, Mesado, Arasa, 1990; Mesado, Gil, Rufino, 1991: 63).

En aquesta partida, les prospeccions realitzades per Mesado havien permés trobar algunes restes ceràmiques i tessel·les i un as republicà que feien sospitar l'existència d'un assentament. A la veïna partida de les Salines es va trobar un as de Trajà. L'any 1978 es va fer un primer sondeig en una parcel·la situada en primera línia de platja, en el qual es van trobar alguns murs, abundants fragments de marbre i escassa ceràmica. En 1987 es va efectuar una campanya d'excavacions d'urgència en aquesta mateixa parcel·la, en la qual es van descobrir una sèrie d'habitacions de planta aproximadament quadrada que podrien correspondre a una àrea d'habitacions. Les parets d'algunes d'elles devien estar lluides i pintades, mentre que els seus paviments eren de morter i rajoles. Els nombrosos fragments de plaques de marbre, en alguns casos motllurades, pertanyen possiblement al recobriments dels sòcols de les parets. Les abundants tessel·les proven l'existència d'almenys un mosaic bícrom. També van resultar abundants els tubs ceràmics, possiblement utilitzats per a conduccions d'aigua. Pel que fa al material moble, prou escàs en general, es van trobar alguns fragments de ceràmica sigil·lata hispànica, africana A, parets fines i comuna. A partir dels materials recuperats, la cronologia d'aquest conjunt es pot establir de manera aproximada entre mitjan segle I i el II dC.

8) La Regenta

(Peris, 1931: 8; Roca y Alcaide, 1932: 32; Fletcher, Alcácer, 1956: 154, 159; Utrilla, 1962, 1963a i b: 14; Bru, 1963: 215; Pla, 1973; Ripollés, 1980: 34, 105-106; Arasa, 1987: 50-51; Mesado, Gil, Rufino, 1991: 63).

La Regenta és una torre i antiga alqueria situada avui en el terme municipal de les

Alqueries, que també dona nom a una extensa partida del terme de Borriana. Les notícies i troballes arqueològiques referents a aquest lloc van ser aplegades per Utrilla (1962, 1963a-b) i revisades per nosaltres (Arasa, 1987). A la darrereria del segle XVIII, Pérez Báyer (Sarhou, s/a: 775; Forner, 1933: 270) esmenta l'aparició de «mosaics i enterraments fenicis» a Borriana que, sense cap base documental, s'han volgut localitzar en aquest lloc (Peris, 1931: 8). També Roca (1932) cita «varias monedas romanas, la mayoría de Adriano, encontradas en diferentes lugares de la ciudad y de su término» a les quals se'ls ha atribuït el mateix origen. De procedència segura d'una finca d'aquesta partida són dues llànties, una d'elles sencera i decorada amb una *laurea* i l'altra incompleta, actualment perdudes. En una finca pròxima a l'alqueria «La Salmantina», situada a 0,7 km de la Regenta, es va trobar un bronze d'Alexandre Sever; no molt lluny d'aquest lloc, en direcció cap a Nules, es va trobar un as de Claudi (Ripollés, 1980). Segons Utrilla (1963b), a la vora meridional del tram del camí de la Regenta més pròxim a aquesta alqueria era freqüent trobar trossos de fang cuït i pedres, majoritàriament còdols, amb restes de morter. La ceràmica hi era molt abundant als dos costats: n'hi havia d'ibèrica, romana i medieval; entre la romana hi havia sigil·lata, ceràmica comuna, anses i pivots d'àmfora, *dolia* i teules.

En l'actualitat els materials són molt escassos. Nosaltres hem pogut estudiar 14 fragments ceràmics: 6 de sigil·lata hispànica, 1 de parets fines de la producció de «closca d'ou» i 7 de comuna, dels quals no se'n pot deduir més que una datació aproximada en els segles I-II dC.

9) El Camí de les Monges

(Sarhou, s/a: 778; Roca y Alcaide, 1932: 32, 43; Utrilla, 1962: 9; Utrilla, 1963b: 12, fig. 1; Arasa, 1987: 50-51).

A la vora del Camí de les Monges i a uns 2 m de fondària, en extraure terres per a un rajolar, es va trobar un penjoll fàl·lic de bronze actualment extraviat, que coneixem únicament per una fotografia de Roca (1932); amb ell apareguren alguns contrapesos de teler, teules i ossos. A l'altra banda de la carretera de Nules es troba també ceràmica romana, per la qual cosa pot tractar-se del mateix jaciment. D'altra banda, a uns 150 m d'aquest punt, en direcció cap a la mar, al costat nord d'aquest camí es van trobar quatre o cinc enterraments d'inhumació. Peris hi va arregar una punta de llança de ferro, una moneda i un gran bloc de marbre treballat (Sarhou, s/a). L'atribució d'aquests enterraments a un període determinat és insegura; no hi ha certesa que els materials esmentats tinguin relació directa amb ells i, a més, d'aquests només es conserva la llança, de la qual hi ha paral·lels del Baix Imperi.

10) El camí de les Tancades

(Ripollés, 1980: 106; Arasa, 1987: 54).

A la vora d'aquest camí es va trobar fa alguns anys un sesterci de Trajà (Ripollés, 1980). Segons notícia de Mesado, en aquesta zona, pels voltants de l'Ermida de la Sagrada Família, prop de la vella alqueria de Caràmit, es coneix la troballa de restes romanes.

11) La Torre d'Onda

(Sarhou, s/a: 775; Roca y Alcaide, 1932: 46; Fletcher, Alcácer, 1956: 154, 160; Utrilla,

1964, 1965; Mesado, 1973; Arasa, 1987: 45-49; Mesado, Gil, Rufino, 1991: 63).

Com hem vist, el lloc fou ocupat per un important assentament ibèric. Sarthou (s/a) esmenta la troballa de grans recipients ceràmics que podrien ser *dolia*. Més endavant, Roca (1932) diu que «al roturar los campos del sitio donde estuvo Torre de Onda, aparecieron los cimientos de una torre en punto próximo a la actual noria de Meliá, así como variedad de monedas romanas, ánforas y grandes tinajones». En la síntesi d'Utrilla (1964, 1965) és difícil destriar les referències que afecten a cadascuna de les dues fases d'ocupació. Aquest autor arreplega un testimoni oral de la troballa prop de la sènia de Melià d'una construcció amb parets que s'alçaven fins a 1,50 m, fetes de grans carreus de pedra calcària, alguns dels quals encara es conserven. Per la mateixa zona s'han trobat algunes bases de columna d'aquesta pedra i almenys un capitell corinti molt erosionat. També s'han trobat alguns fragments d'estuc pintat de roig.

La troballa de ceràmiques i elements arquitectònics alto-imperials, localitzats sobretot a la zona SE del jaciment, però documentats també en la tercera campanya a la zona NE, mostra la continuïtat de l'ocupació del lloc, si bé amb una important reducció de superfície i un canvi evident en les tècniques i materials constructius emprats. No és fàcil establir la funció exacta de la construcció feta amb carreus, però sembla evident el seu caràcter monumental; podria tractar-se d'algun monument de caràcter funerari. Resulta impossible, pel moment, determinar si hi ha un hiatus cronològic entre les dues fases d'ocupació o si aquestes s'esdevenen sense solució de continuïtat.

Els escassos materials estudiats són 13 fragments ceràmics, procedents majoritàriament de superfície: 6 de sigil-lata sudgal·lica, 6 d'hispanica i 1 d'africana A. La seua presència prova l'existència d'un assentament romà de característiques indeterminades, almenys entre la meitat del segle I i el II dC.

12) Cap de Terme

(Arasa, 1987: 54-55).

En aquesta partida es troben restes ceràmiques, entre les quals hi ha ceràmica ibèrica, comuna i teules. En 1985, A. Rufino va trobar una inscripció funerària trencada en aquest lloc que pot datar-se en el segle II dC.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- AGUILLELLA, G. i altres (1994): «Nuevos hallazgos arqueológicos en la plana de Burriana y su contextualización histórica», *III Congrès d'Història i Filologia de la Plana*, Nules, 21-27.
- ARASA I GIL, F. (1987): «L'època romana», *Burriana en su Historia*, I, Borriana, 43-59.
- (1995): *Territori i poblament en època romana a les comarques septentrionals del litoral valencià*, Tesi Doctoral. Universitat de València, València.
- ARASA, F. I V. ROSSELLÓ (1995): *Les vies romanes del País Valencià*, València.
- ARIÑO, E. i altres (1994): «Les cadastres romans d'Hispanie: état actuel de la recherche», *Structures Rurales et Sociétés Antiques*, Paris, 309-328.
- BAZZANA, A. (1978): «Vestiges de centuriations romaines et d'un itinéraire préromain dans la plaine de Castellón», *Archivo de Prehistoria Levantina*, València, 272-292.

- CORELL VICENT, J. (1991): «Una inscripció romana desapareguda», *Burriana en su Historia*, II, Borriana, 47-48.
- ESCOLANO, G. (1611): *Décadas de la Insigne y Coronada ciudad y Reino de Valencia*, II, València.
- FALCÓ FUERTES, V. (1985): «El Monetario del Museo Arqueológico Municipal de Vall d'Uxó (Castellón)», *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 11, Castelló, 167-183.
- FELIP, V. (1987): «La qüestió de les aigües entre Borriana i la vila de Nules», *Burriana en su Historia*, Borriana, 173-273.
- FERNÁNDEZ IZQUIERDO, A. (1980): Estudio de los restos arqueológicos submarinos en las costas de Castellón, *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 7 Castelló, 135-195.
- FLETCHER VALLS, D. (1972): «Nuevas inscripciones ibéricas de la región valenciana», *Archivo de Prehistoria Levantina*, XIII, València, 103-126.
- (1983): *Els Ibers*, València.
- FLETCHER, D. i J. ALCÁCER (1956): «Avance a una arqueología romana de la provincia de Castellón», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XXXII, Castelló, 135-164.
- FORNER TIGELL, V. (1933): «Una colonia fenicia en el término de Burriana», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XIV, Castelló, 252-272.
- GUICHARD, P. (1987): «Los orígenes islámicos», *Burriana en su historia*, Borriana, 71-88.
- MELCHER MONSERRAT, J. M. (1996): «I campanya de prospeccions arqueològiques en el Palau/Tirao (Borriana): la ceràmica», *IV Congrés d'Història i Filologia de la Plana*, Nules, 69-80.
- MESADO OLIVER, N. (1969): «Yacimientos arqueológicos en Burriana (Castellón)», *Archivo de Prehistoria Levantina*, 12, València, 177-204.
- (1973): «Torre d'Onda», *Gran Enciclopedia de la Región Valenciana*, XI, València, 267.
- (1974): *Vinarragell (Burriana - Castellón)*, Serie de Trabajos Varios del SIP, 46, València.
- (1987): «La Prehistoria», *Burriana en su Historia*, Borriana, 19-41.
- (1988): «Nuevos materiales arqueológicos en el Pozo I del yacimiento de Vinarragell (Burriana, Castellón)», *Archivo de Prehistoria Levantina*, XVIII, València, 287-327.
- MESADO, N. i O. ARTEAGA (1979): *Vinarragell (Burriana, Castellón) II*, Serie de Trabajos Varios del SIP, València, 61.
- MESADO, N. i altres (1991): *El Museo Histórico Municipal de Burriana*, Borriana.
- PERIS Y FUENTES, M. (1915): «Los barros saguntinos», *Artes y letras. Revista de Castellón*, 3, Castellón, 1-3.
- (1931): *Burriana histórica. Guía comercial de Burriana*, València.
- RAMOS, J. E. i altres (1991): Los contactos comerciales en la antigüedad, a través del material arqueológico submarino, *Burriana en su historia*, II, Borriana, 29-46.
- RIPOLLÉS ALEGRE, P. P. (1980): *La circulación monetaria en las tierras valencianas durante la antigüedad*, Barcelona, Asociación Numismática Española.

- (1982): *La circulación monetaria en la Tarraconense mediterránea*, Serie de Trabajos Varios del SIP, 77, València.
- ROCA Y ALCAYDE, F. (1932): *Historia de Burriana*, Castellón.
- RULL VILLAR, B. (1943): *Noticario histórico de Onda*, Alcira.
- SARTHOU CARRERES, C. (s/a): *Provincia de Castellón*, Geografía General del Reino de Valencia, Barcelona.
- UNTERMANN, J. (1990): *Monumenta Linguarum Hispanicarum. III. Die iberischen Inschriften aus Spanien. 2. Die Inschriften*, Wiesbaden.
- UTRILLA, T. (1962): «Sobre los orígenes de Burriana. Investigaciones en la partida de La Regenta», *Buris-Ana*, 65, Borriana, 89.
- (1963a): «Sobre los orígenes de Burriana. Investigaciones en la partida de La Regenta», *Buris-Ana*, 66, Borriana, 10-12.
- (1963b): «Sobre los orígenes de Burriana. Investigaciones en la partida de La Regenta», *Buris-Ana*, 67, Borriana, 12-14.
- (1964a): «Sobre los orígenes de Burriana. Investigaciones en la partida del Palau (5)», *Buris-Ana*, 78, Borriana, 12-13.
- (1964b): «Sobre los orígenes de Burriana. Investigaciones en la partida de Torre d'Onda», *Buris-Ana*, 84, Borriana, 10-11.
- (1965): «Sobre los orígenes de Burriana. Investigaciones en la partida de Torre d'Onda», *Buris-Ana*, 89, Borriana, 13-15.
- (1968): «El mercurio de Chilches. Bronce romano de excepción», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XLIV, Castellón, 20-36.
- VERDEGAL, V. i altres (1990): «Sant Gregori. Borriana, la Plana Baixa», *Excavacions arqueològiques de salvament a la Comunitat Valenciana 1984-1988. II. Intervencions rurals*, València, 115-117.

FIGURA 1

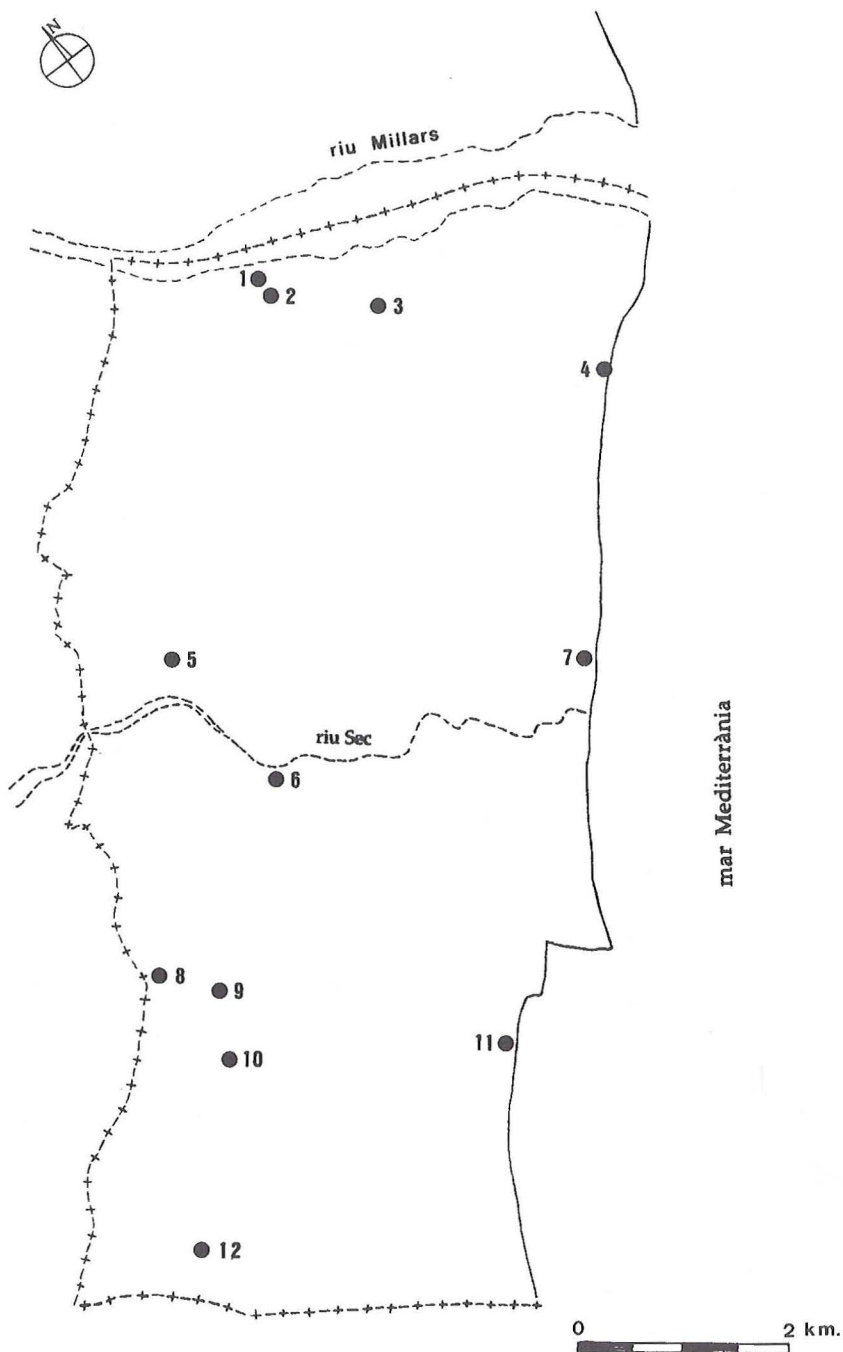

FIGURA 2

